

NAGY ANNA LÚCIA

**BETELEPÜLÉS VAGY BETELEPÍTÉS?
AZ OROSZ LAKOSSÁG KÉRDÉSE A SZOVJETUNIÓ
BALTI KÖZTÁRSASÁGAIBAN 1945 ÉS 1991 KÖZÖTT¹**

**SPONTANEOUS IMMIGRATION
OR GOVERNMENT-DIRECTED SETTLEMENT?
THE QUESTION OF THE RUSSIAN POPULATION IN THE BALTIC
REPUBLICS OF THE SOVIET UNION BETWEEN 1945 AND 1991**

This study examines the social processes that took place in the Baltic republics of the Soviet Union, with a special focus on the relationship between the local population and the Russian immigrants settling in the Baltic republics during the Soviet era. The immigrating Russian-speaking population rapidly reduced the proportion of local ethnicities within the population of Estonia and Latvia. Most of the new settlers did not assimilate into the local culture, nor did they acquire the local language. Lithuania, however, saw immigration on a smaller scale. The Soviet administration undoubtedly encouraged and supported migration into the Baltic republics from other republics. Immigration was also encouraged by the generally higher living standards the Baltics were well-known for. This increase in the Russian population meant the local inhabitants had to adapt to the Soviet political and social conditions. Although, in terms of the number of ethnically mixed marriages, the Baltic republics were in the middle range within the Soviet Union with regard to contact between ethnicities, antagonisms persisted, and the resulting problems continue to impact both Baltic societies and the relationship between Russia and the Baltic states to this day.

Keywords: Soviet Union, Baltic States, Estonia, Latvia, Lithuania, Russian population, migration, minority, language, settlement

Anna Lúcia Nagy – Master of Arts in Russian Studies at Eötvös Loránd University, graduate student at University of Tartu in International Relations and Regional Studies program. E-mail: nagy.anna.lucia@gmail.com

1 *Citation: ANNA LÚCIA NAGY, “Betelepülés vagy betelepítés? Az orosz lakosság kérdése a Szovjetunió balti köztársaságaiban 1945 és 1991 között” [Spontaneous Immigration or Government-Directed Settlement? The Question of the Russian Population in the Baltic Republics of the Soviet Union between 1945 and 1991], *RussianStudiesHu* 5, no. 1 (2023): 239–254. DOI: 10.38210/RUSTUDH.2023.5.p.1*

BEVEZETÉS

Jelen dolgozat a Szovjetunió balti köztársaságaiban lezajlott társadalmi folyamatokat vizsgálja, különös tekintettel a helyi népesség és a szovjet korszak folyamán betelepülő orosz lakosság viszonyára, illetve a balti népeknek a szovjet rendszerhez, és általában az oroszokhoz való viszonyulására az 1945 és 1991 közötti időszakban. A balti térség mindig egyfajta átmenetet, olykor hídszerepet, de leggyakrabban pufferzónát képviselt Oroszország és a Nyugat között.² Az Észt, Lett és Litván SZSZK-k a Szovjetunió belül is különleges, a többi köztársaságtól eltérő helyzetben voltak. A balti köztársaságokat a szovjethatalom maga is „különleges” területként kezelte, részben eltérő politikai kultúra, részben a Nyugat közelsége és a köztársaságok kirakat-funkciója miatt.³ A balti államokban ma is jelentős az orosz, illetve oroszajkú lakosság aránya: 2018-ban Észtországban 24,9%⁴, Lettországbán pedig 25,2 %,⁵ Litvániában pedig 4,5% volt az oroszok aránya.⁶ Ez az etnikai megoszlás a balti térségben napjainkban is komoly is konfliktusok forrása. Észtországban és Lettországbán továbbra is megoldatlan problémát jelent az állampolgárság nélküli oroszok helyzete, illetve a nyelvhasználattal kapcsolatos viták.⁷ Dolgozatomban a szovjet korszakra fókuszálva szeretném azokat a folyamatokat vizsgálni, amelyek a szovjet korszakban radikális átalakulásokhoz vezettek a térség lakosságának etnikai összetételében, és amelyek talán közelebb visznek a balti államok Oroszországhoz, illetve a helyi orosz lakossághoz való viszonyának megértéséhez.

2 JAMES KURTH, “The Baltics: Between Russia and the West”, *Current history* 98, no. 630 (1999): 334. <https://doi.org/10.1525/curh.1999.98.630.334>

3 Е. Ю. Зубкова, *Прибалтика и Кремль* (Moskva: Автономная некоммерческая организация Издательство «Политическая энциклопедия», 2008), 128.

4 Statistics Estonia: Statistical Database. Population – Population Figure and Composition – RV021: Population by Sex, Age, and Group, 1 January <http://andmebaas.stat.ee/Index.aspx?DataSetCode=RV021> (Accessed April 2, 2022).

5 Latvijas Oficiālā statistika. <https://data.stat.gov.lv/pxweb/en/>. (Accessed April 2, 2022).

6 Lietuvos tautinių mažumų švietimo būklės analizė <http://www.nmva.smm.lt/wp-content/uploads/2019/02/Lietuvos-tautini%C5%B3-ma%C5%BEum%C5%B3-%C5%A1vietimob%C5%ABkl%C4%97s-analiz%C4%97-2018-m.1.pdf> (Accessed April 2, 2022).

7 MÓNIKA AMBRUS, „Lettország-Állampolgárnak lenni vagy nem (-állampolgárnak) lenni?“, *Themis*, no. 12 (2004): 5–11.

A BALTIKUM AZ ÉRETT SZOVJET KORSZAKBAN

A nemzetiségi kép változása

A Szovjetunió más területeiről a balti köztársaságokba történő bevándorlás, amely már 1945-től megkezdődött, az 1950-es évek végén, és főleg az 1960-as évek elején egyre intenzívebbé vált. 1959-ben Lettorszáiban 62%, Észtországban 74,6% volt a helyi tituláris nemzet aránya.⁸ 1970-ben a lettek aránya már csak 57 %, az észtek aránya pedig 68 %-ra volt a köztársaságokon belül. A balti köztársaságokban a születési arány is jelentősen lecsökkent az 1960-as évek közepére, elsősorban Lettorszáiban és Észtországban.⁹ Ezen kívül 1960 és 1981 között végig ebben a két köztársaságban volt a legmagasabb a halálozási arány az egész Szovjetunióban, jóval magasabb az uniós átlagnál. Ennek megfelelően ebben a két tagköztársaságban a természetes szaporulat már 1960-ban kiugróan alacsony volt: az Észt SZSZK-ban 6,1, a Lett SZSZK-ban 6,7 ezrelék volt a természetes népességnövekedés. Összehasonlításként a harmadik helyen álló Ukrán SZSZK-ban ez az átlag 13,6 ezrelék, az egész Szovjetunió átlaga pedig 17,8 ezrelék volt. Ráadásul az áttelepülők döntő többsége a fiatalabb korosztályokból került ki.¹⁰ A nagyrészt fiatal, szülőképes korú, sokszor családalapítás előtt álló munkavállalók érkezése azt jelentette, hogy a betelepülők természetes szaporulata nagyobb volt, mint a helyi lakosságé, ami hosszú távon önmagában is a helyi etnikumok arányának csökkenését vetítette előre. Ez a probléma kevésbé volt súlyos Litvániában, ahol továbbra is viszonylag magas volt a születési arány, ami elsősorban a jelentős vidéki agrárnépességgel magyarázható. Eközben a betelepülés nem volt olyan magas a köztársaság összlakosságához mérten, így egyelőre nem fenyegetett az a veszély, hogy a betelepülők kerülnek többségbe.¹¹

A Szovjetunió egészét nézve az Észt és a Lett SZSZK-ban jóval nagyobb volt a migráció által kiváltott népességnövekedés, mint az összes többi köztársaságban. A nettó bevándorlás szempontjából az Észt SZSZK a bevándorlók száma szerint is harmadik helyen állt az OSZFSZK és az Ukrán SZSZK mögött, Lettország pedig a negyedik helyen állt a szovjet köztár-

8 GEORG VON RAUCH, ROMUALD J. MISIUNAS, REIN TAAGEPERA (szerk.), *A balti államok története* (Budapest: Osiris–Századvég, 1994), 272.

9 RAUCH, MISIUNAS, TAAGEPERA, *A balti államok története*, 332.

10 *Динамика населения СССР 1960–1980 гг. Финансы и статистика, ежегодник* (Москва: Финансы и статистика, 1985), 33.

11 RAUCH, MISIUNAS, TAAGEPERA, *A balti államok története*, 332.

saságok között.¹² Ugyanakkor az OSZFSZK és az USZSZK esetében a bevándorlásból származó népességnövekedés nem befolyásolta jelentősen a népesség összetételét, hiszen ez csupán 0,1%-os nettó bevándorlást jelentett. Az egymillió lakosú Észt SZSZK, illetve a kétmillió Lettország esetében azonban évente néhány ezer bevándorló is komoly hatással volt a népesség etnikai összetételére. Észtország volt az egyetlen szovjet köztársaság, ahol a nettó bevándorlás aránya meghaladta a lakosság 1%-át.

Észtországban az észt lakosság aránya 1989-re 61,5%-ra csökkent, míg az oroszok aránya meghaladta a 30%-ot, az ukrán és belorusz népességgel együtt pedig az oroszajkú szláv lakosság 35% fölött volt. Lettországban a lettek aránya 1989-re 52%-ra csökkent, az oroszok a lakosságnak 34%-át alkották, további 8%-át pedig az ukrán és belorusz népesség. Litvánia nemzeti képe viszonylag keveset változott a szovjet korszakban, 1989-ben a litvánok még mindig a népesség csaknem 80%-át tették ki, az oroszok 9,4%-át.¹³ Ezek a tendenciák még erősebben megmutatkoztak a fővárosok nemzeti összetételében. Tallinnban 1989-ben az észtek aránya csupán 46,8 % volt, míg az oroszajkú lakosságé 49% fölött.¹⁴ A lettek Rigában már 1959-ben is csak relatív többségben voltak (44,7%). 1970-re 41 %-ra esett vissza az arányuk, a 43%-os orosz lakosság pedig többségbe került a lett SZSZK fővárosában. Hozzá kell tenni, hogy Riga már 1959-ben is oroszajkú város volt, ahol a lakosság több mint fele az orosz vallotta az anyanyelvének.¹⁵ Vilniusban viszont folyamatosan emelkedett a litvánok aránya a lakosságon belül. A II. világháború előtt elenyésző vilnusi litván népesség aránya 1959-ben 33,6 % volt, 1989-re már meghaladta az 50%-ot, vagyis Vilnius a szovjet korszak folyamán vált litván többségű várossá.¹⁶

A Balti köztársaságokban élő oroszajkú népesség döntő többsége a nagyvárosokban élt, míg vidéken jellemzően a helyi nemzetiségek voltak nagy többségben. Egyes városokban és régiókban nagyobb arányban élt orosz lakosság. Lettországban ilyen volt Rigán kívül a délkeleti régió, Latgale, különösen a nagyobb városok (Daugavpils, Rēzekne). Észtországban az oroszok elsősorban Tallinnban és környékén koncentrálódtak, illetve az orosz határ közelében, Ida-Virumaa régióban, amely ma is orosz-

12 *Динамика населения СССР 1960-1980 гг.*, 32.

13 GÁBOR GYÓNI, *A történelmi Oroszország népei. Adattár* (Budapest: Russica Pannonica, 2011), 32, 38, 45–46.

14 GYÓNI, *A történelmi Oroszország népei*, 2011, 35.

15 GYÓNI, *A történelmi Oroszország népei*, 2011, 41.

16 GYÓNI, *A történelmi Oroszország népei*, 2011, 48–49.

többségű.¹⁷ Ezeken a területeken az oroszok egy tömbben telepedtek meg, elkülönülve a helyi nemzetiségű lakosságtól, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a helyi társadalmi, kulturális környezetbe való beilleszkedés és a helyi nyelv elsajátítása nélkül is boldoguljanak. Lettorszáiban intenzívebb volt a kapcsolat, sőt a keveredés az orosz és a lett népesség között. Az oroszok elkülönülése a társadalmon belül a mai napig jellemzi a balti országokat. Egy további következménye a fővárosok eloroszosodásának, hogy a nemzeti mozgalmak ismét jelentősen növelték a második, „nemzeti” fővárosok, Észtországban Tartu, Litvániában pedig Kaunas jelentőségét.¹⁸

A helyi lakosságból egyre nagyobb ellenérzést váltott ki az ilyen mértékű bevándorlás. Az észtek és a lettek körében elterjedté vált az a félelem, hogy az oroszok hamarosan többségbe kerülnek, az ő kis létszámú népeik pedig végleg eltűnnek.¹⁹ Fokozták az ellenszenvet a betelepülőket megillető kedvezmények. Például a lakáskérdés problémája mindhárom balti köztársaságban összekapcsolódott a bevándorlás kérdésével. Egy kommunális lakásra általában több mint 10 évet kellett várni, és a várólistára csak azt vették fel, aki legalább 3 (köztársasági fővárosok esetén 5) éve élt vagy dolgozott az adott településen.²⁰ Ezzel szemben a betelepülő munkavállalók gyorsan kaptak lakást, sokszor előbb, mint az ott élők, akik már évek óta vártak rá.²¹

Moszkvából egyértelműen ösztönözték az (orosz) munkavállalók áttelepülését a balti köztársaságokba. Gyakran előfordult, hogy észtországi állásokat csak az OSZFSZK-ban hirdettek meg, a munkát vállalóknak pedig lakhatást ígértek.²² A mérnökök és az ipari munkások többsége bevándorló volt, mivel az iparban létrejövő munkahelyeket inkább oroszokkal töltötték fel.²³ Ezzel párhuzamosan a helyi balti nemzetiségű lakosoknak más szovjet köztársaságokban kínáltak álláslehetőségeket, szintén ma-

17 GÁBOR LAGZI, „Többség és kisebbség a Baltikumban (1989–1991)”, in *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*, szerk. TAMÁS KRAUSZ – MIKLÓS MITROVITS – CSABA ZAHORÁN (Budapest: L’Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010), 176.

18 LAGZI, „Többség és kisebbség a Baltikumban (1989–1991)”, 177.

19 LAGZI, „Többség és kisebbség a Baltikumban (1989–1991)”, 175.

20 ARVYDAS ANUŠAUSKAS (ed.) *Lithuania in 1940–1991: The History of Occupied Lithuania* (Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015), 435.

21 RAUCH, MISIUNAS, TAAGEPERA, *A balti államok története*, 312.

22 REIN TAAGEPERA, „Ethnic Relations in Estonia, 1991”, *Journal of Baltic Studies* 23, no. 2 (1992): 123. <https://doi.org/10.1080/01629779100000351>

23 TAAGEPERA, „Ethnic relations in Estonia, 1991”, 123.

gas fizetéssel és szociális juttatásokkal, és minden módon bátorították őket arra, hogy települjenek át a Szovjetunió keleti régióiba.²⁴ Míg a háború utáni időkben elsősorban ide helyezett funkcionáriusok érkeztek, akik sokszor nem is szívesen települtek át, különösen Litvániába, a heves partizánháború miatt, később, főleg a Hruscsov-korszaktól már inkább maguktól települtek be ide az emberek, a magasabb életszínvonal és a jobb ellátottság miatt. Emellett sok szovjet katonatiszt telepedett le családjával együtt a balti köztársaságokban, nem csak a szolgálat idejére. A Baltikumban jelentős szovjet katonai bázisokat építettek ki. Az itt szolgálatot teljesítő katonák a szolgálati idő letelte után is szívesen maradtak itt és telepedtek le végleg a balti köztársaságokban, elsősorban a magasabb életszínvonalnak köszönhetően.²⁵ A szovjet hadsereg tisztjeinek nyugálományba vonulásuk után joguk volt szabadon megválasztani lakóhelyüket, ahol azonnal kiutaltak nekik lakást. Ilyen módon sok egykori szovjet katonatiszt költözött családotul a Baltikumba.²⁶ Litvániában még az 1980-as években is évente 150-180 ilyen család telepedett le. A szovjet hadsereg tisztjei különösen nagy kiváltságokat élveztek a lakáskiutalás terén.²⁷ Hasonlóan előnyös helyzetben voltak a leszerelt katonák és a nyugálományba vonuló tiszttek. A háborút követő évek súlyos lakásproblémái, a többszörös társbérletek és hosszú várólisták idején a lakások kiürítése szovjet tiszttek számára, illetve az aktív és a leszerelt szovjet katonák letelepedési lehetőségei és kiváltságai aligha növelték a helyi lakosság szimpátiáját a szovjet hatalommal szemben, sokkal inkább kelthette azt az érzést helyiekben, hogy a szovjetek valóban idegen megszállók.

A legfőbb probléma természetesen az volt, hogy a betelepülőknek csak egy kis része asszimilálódott, mind nyelvi, mind kulturális szempontból. Rein Taagepera az orosz bevándorlók hozzáállását a helyiekhez egyenesen a gyarmatosítók viselkedéséhez hasonlítja, akik elvárták a helyiektől, hogy az ő nyelvüket használják.²⁸ Leír olyan eseteket, amikor például egy (ahogy ő nevezi, „gyarmatosító”) eladó rákiabál a helyi vevőre: „Beszélj emberi nyelven!”.²⁹ Ugyanakkor, a balti népekben élő erős nemzeti öntudat és az eltérő történelmi, kulturális háttér miatt, a helyi lakosság is sokkal

24 ANUŠAUSKAS, *Lithuania in 1940–1991*, 450.

25 LAGZI, „Többség és kisebbség a Baltikumban (1989–1991)”, 179.

26 ANUŠAUSKAS, *Lithuania in 1940–1991*, 437.

27 JURIS RIEKSTIŅŠ, *Padomju impērijas koloniālā politika un Latvijas kolonizācija 1940–1990* (Rīga: Tieslietu ministrija, 2015), 180.

28 TAAGEPERA, „Ethnic Relations in Estonia, 1991.”, 124.

29 TAAGEPERA, „Ethnic Relations in Estonia, 1991.”, 124.

kevésbé volt hajlandó betagozódni, beolvadni az egységes szovjet népbe (ami a gyakorlatban a nyelvi, kulturális eloroszosodást jelentette), sokkal inkább igyekeztek megőrizni saját nemzeti kultúrájuk sajátosságait, mint például a szomszédos szláv köztársaságok, az Ukrán és a Belorusz SZSZK lakossága.³⁰ A balti népekben végig hangsúlyosabb maradt a különállás tudata, mint a legtöbb köztársaságban.

A balti lakosság szovjetellenessége különféle gesztusaiban nyilvánult meg. Egyes sportesemények idején nem a szovjet versenyzőknek, hanem az ellenfeleiknek szurkoltak, például Vilniusban 1977-ben a csehszlovák jégkorongcsapat győzelmét ünnepelték a szovjet csapat felett.³¹ Időről időre megmozdulásokra is sor került. 1976-ban Tartuban, 1977-ben Vilniusban és a lettországi Liepājában volt nagyszabású diáktüntetés.³² A legkomolyabb szovjetellenes tünteteshullám Litvániában azután indult el, hogy 1972 május 14-én Romas Kalanta, egy tizenkilenc éves kaunasi diák nyilvánosan felgyújtotta magát. Kalanta példáját követve az elkövetkező évek folyamán több fiatal is felgyújtotta magát „Litvániáért”, „Litvánia szabadságáért”.³³ Az Észt SZSZK-ban a legnagyobb tüntetés 1980-ban Tallinnban volt, amelyen mintegy 2000 középiskolás vett részt.³⁴ Rigában 1985-ben punk-felvonulásra került sor, amelyen főleg iskolások, középiskolások vettek részt.³⁵ Ezekből a példákból látható, hogy a különféle nemzeti, szovjetellenes mozgalmakban a legaktívabban a fiatalok vettek részt, sokszor nem is elsősorban egyetemisták, mivel őket jobban szemmel tartották, és ők már valóban a jövőjüket kockáztatták, hanem még fiatalabbak, akik, különösen a 80-as évek második felében már nem féltek úgy a KGB-től, mint az idősebb generációk, akik még megtapasztalták a 40-50-es évek represszióit.

A „szovjet nyugat” és a balti népek nyugati orientációja

A Szovjetunióon belül a Baltikum egyfajta „Nyugatot” képviselt, mentalitásban, kultúrában.³⁶ Történelmük, ábécéjük, kultúrájuk és orientációjuk sokkal szorosabban kötötte őket az európai hagyományokhoz, mint bármely más szovjet tagköztársaságot. Emiatt a nyugati hatások, amelyek

30 LAGZI, „Többség és kisebbség a Baltikumban (1989–1991)”, 176.

31 RAUCH, Misiunas, Taagepera, *A balti államok története*, 359.

32 ANUŠAUSKAS, *Lithuania in 1940–1991*, 460–463.

33 ANUŠAUSKAS, *Lithuania in 1940–1991*, 457.

34 TOIVO U. RAUN, *Észtország története* (Debrecen: Csokonai, 2001), 222.

35 RAUN, *Észtország története*, 659.

36 RAUN, *Észtország története*, 659.

a hidegháború korszakában a Szovjetunióba beszivárogtak, sokkal erősebben jelentkeztek itt, mint akár a szomszédos szláv köztársaságokban, nem beszélve Szovjetunió belső területeiről.³⁷ Jellemzően maguk az oroszok is így tekintettek rájuk: Jelena Zubkova szerint az átlag szovjet ember számára a Baltikum nem is annyira a „szovjet Nyugat”, hanem maga Európa volt, Lettországba vagy Észtországba utazni pedig már-már olyan, mintha külföldre utazna az ember.³⁸

Észtországra különösen nagy hatással voltak a 60-as, 70-es években újraeledő svéd és finn kapcsolatok. Észak-Észtországban lehetett fogni a finn televízió adásait, amin keresztül a lakosság jelentős része szerzett tapasztalatokat a falon túli világról.³⁹ Az újra megjelenő finn és svéd turisták, a kulturális és tudományos életben a közös rendezvények, kölcsönösen meghívott vendéglelőadókkal, lehetővé tették a közvetlen kapcsolatot a nyugati szomszédokkal. Az észtek jelentős része jól beszélt finnül, a felmérések során sokan az orosz helyett a finnt nevezték meg második nyelvként az anyanyelvükön túl. Ez jól demonstrálja az észtek orientációját, akik Oroszország helyett Finnországra tekintettek példaként. A Taagepera által felsorolt szempontok közül éppen az orientáció a legfontosabb, hiszen ez volt a feltétele annak, hogy ne csak a szovjet valóság realitásai-ból induljanak ki, hanem összehasonlításként ott legyen a tudatukban a nyugati életmód (ha nem is elérhető, de létező) alternatívája.

Orosz történészek úgy látják, hogy a 70-es években és a 80-as évek elején a nemorosz köztársaságok gyorsabban fejlődtek, mert több központi forráshoz jutottak, mint az OSZFSZK (kivéve Moszkvát).⁴⁰ Ez egy hallgatólagos megegyezés része lehetett a központi és a helyi hatalmak között: a szövetségi vezetés ezért cserébe az orosz- és szovjetellenes hangulat mérséklését várta a régióktól, különösen a balti köztársaságok esetében. A Lett és az Észt SZSZK-ban valóban magasabb volt az életszínvonal, mint a többi szovjet tagköztársaságban.⁴¹ Jobb volt az ellátás mind élelmiszer, mind fogyasztási cikkek tekintetében. Ez látható egy főre jutó hús-, tej-, tojás- és halfogyasztás mértékéből, amely magasabb volt a szovjet átlagnál. Bár továbbra is komoly gondot jelentett a lakásprobléma, elsősorban

37 REIN TAAGEPERA, "Who Assimilates Whom? — The World and the Baltic Region", *Journal of Baltic Studies* 18, no. 3 (1987): 271. <https://doi.org/10.1080/01629778700000121>

38 ЗУБКОВА, *Прибалтика и Кремль*, 4.

39 HAIN REBAS, "'Baltic Regionalism'??", *Journal of Baltic Studies* 19, no. 2 (1988): 109. <https://doi.org/10.1080/01629778800000021>

40 А. Б. ЗУБОВ, *История России. XX век. Деградация тоталитарного государства и движение к новой России (1953–2008). Том III. Vol. 3.* (Москва: Litres, 2017).

41 RAUN, *Észtország története*, 235.

a fővárosban, az egy főre jutó lakóterület tekintetében Észtország első helyen állt a tagköztársaságok között. A balti köztársaságokban személygépkocsiból is több volt, mint más régiókban.⁴² Az egy főre jutó nemzeti jövedelem szintén magasabb volt, mint a Szovjetunió többi köztársaságában. 1958-ban Lettországból 29%-kal, Észtország pedig 19%-kal haladta meg a szovjet átlagot. 1968-ra ez az előny Lettországból 42%, Észtország 44% volt a szovjet átlaghoz képest. Az 1980-as években egyedül Észtországban volt magasabb az átlagfizetés, mint az OSZFSZK-ban.⁴³ Az életszínvonal és a jobb ellátottság fényében nem meglepő, hogy sokan szívesen települtek át más szovjet köztársaságokból.

Akármilyen kielégítőek is voltak azonban szovjet viszonylatban az életkörülmények a balti köztársaságokban, a jelek szerint a helyi lakosság nem volt, nem is lehetett megelégedve a Szovjetunió kínálta lehetőségekkel, mivel ők soha nem a többi szovjet köztársasághoz mérték saját helyzetüket, hanem egyrészt a függetlenség korszakának lehetőségeihez, másrészt a 60–70–80-as évek európai, nyugati életszínvonalához. A balti köztársaságok lakosainak, elsősorban az észteknek, volt alkalmuk közvetlen tapasztalatokat szerezni a finnországi, sőt, a svédországi életszínvonalról, miközben az észtek elsősorban ezekkel az államokkal, népekkel, tágabb értelemben pedig (Nyugat-)Európával érezték közösséget. Kisebb mértékben elmondható ugyanez a lettekről is.

Innen nézve a Szovjetunióhoz tartozás sokat hangoztatott gazdasági előnyeiről is egészen más véleményt képviselnek a balti országok, mint a hivatalos szovjet felfogás, vagy akár a mai orosz történetírás. A szovjet korszak gazdasági fejlődését ugyanis nem a háború utáni állapotokkal mérik össze, hanem a háború előtti, a szovjetek által lebontott gazdasági struktúrával, a korábbi külkereskedelmi kapcsolatokkal, a tervezett, de elmaradt további közeledéssel Finnországhoz és a Nyugathoz, továbbá magához a finn gazdasághoz.⁴⁴ Az észtek és a lettek számára Finnország jelenti azt az alternatív utat, amit a balti országok maguk is bejárhattak volna, ha nincs a szovjet megszállás. Szintén nincsenek az orosz állásponttal egy véleményen a szovjet központi dotációkról és a köztársasá-

42 RAUCH, MISIUNAS, TAAGEPERA, *A balti államok története*, 305.

43 *Народное хозяйство в СССР в 1990 г. Статистический ежегодник* (Moskva: Финансы и статистика, 1991), 38.

44 JURIS PRIKULIS, "Latvian Industry – 1940–1960: Excessive Expansion and Increasing Regional Disparity in the USSR", in *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States Social, Economic and Environmental Losses. International conference materials*, ed. AIJA ABENE, JURIS PRIKULIS (Rīga: Ldt, 2017), 54.

gokban végrehajtott gazdasági fejlesztésekről. Ehelyett sokan úgy értékelik, hogy Észtország és Lettország szovjetizálása gazdasági szempontból tipikus gyarmatosító magatartást tükröz.⁴⁵ Eszerint a szovjet gazdasági rendszerbe való betagozás a helyi erőforrások maximális kihasználását jelentette, valamint Észtország korábbi gazdasági kapcsolatainak megszakítását és az ország izolálását a világgazdaságtól. A lett Juris Prikulis egyenesen úgy értékeli, hogy a szovjet gazdasági rendszerbe való betagozás óriási károkat okozott a balti államoknak.⁴⁶ Főleg a technológiai lemaradást tartja súlyosnak, ami legtöbb lett ipari vállalatra jellemző, holott az 1930-as évek végére Lettország szerinte egy fejlett európai országnak számított, jelentős ipari és mezőgazdasági teljesítménnyel, ahol sokkal nagyobb jólét, sokkal magasabb életszínvonal volt, mint a Szovjetunióban, így az, hogy a háború utáni időszakban a lett gazdaság a régi szovjet köztársaságok szintjén volt, egyértelmű degradáció. Ma a balti országokban általában úgy vélik, hogy a köztársaságok ipari kapacitását elsősorban a Szovjetunió erősítése érdekében növelték, figyelmen kívül hagyva a helyi sajátosságokat és igényeket.⁴⁷ Később pedig a szovjet katonai célú fejlesztések túlsúlya miatt a lett ipar nem volt nemzetközileg versenyképes. Az utóbbi évtizedekben mások is sokat foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a Baltikum szovjetizálását lehet-e gyarmatosításként értékelni, és ha igen, milyen gyarmatosító elemeket hordozott.⁴⁸ Epp Annus szerint például, bár a terület Szovjetunióhoz való csatolását, a körülmények miatt, klasszikus értelemben vett gyarmatosításként értékelni problematikus, ám a későbbiekben a helyi gazdaságok kihasználása és a szovjet érdekeknek megfelelő alakítása már tipikus gyarmattartói magatartást tükröz. A helyi erőforrások kihasználásából és a központi irányításból származó problémákat, például, hogy a késztermék-exportkvóták megállapításakor nem veszik figyelembe a helyi szükségleteket, az Észt SZSZK Minisztertanácsának elnöke maga is szóvá tette 1956. szeptemberében.⁴⁹

45 KALEV KUKK, "Economic Damage Caused by the Soviet Occupation to the National Economy of Estonia", in *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States Social, Economic and Environmental Losses. International conference materials*, ed. AIJA ABENE, JURIS PRIKULIS (Rīga: Ldt, 2017), 31.

46 PRIKULIS, "Latvian Industry – 1940–1960: Excessive Expansion and Increasing Regional Disparity in the USSR", 52–53.

47 PRIKULIS, "Latvian Industry – 1940–1960: Excessive Expansion and Increasing Regional Disparity in the USSR", 52–53.

48 EPP ANNUS, "The Problem of Soviet Colonialism in the Baltics." *Journal of Baltic Studies* 43, no. 1 (2012): 21–45. <https://doi.org/10.1080/01629778.2011.628551>

49 RAUCH, MISIUNAS, TAAGEPERA, *A balti államok története*, 271.

1980 és 1990 között a balti köztársaságokban végig jóval magasabb volt az öngyilkosságok aránya, mint a Szovjetunió más köztársaságaiban (az OSZFSZK kivételével).⁵⁰ 1980-ban Litvániában volt a legmagasabb (35) az 1000 emberre jutó öngyilkosságok aránya az egész Szovjetunióban. Második helyen az OSZFSZK állt, utána viszont az Észt és Lett SZSZK-k következtek. Ez a négy tagköztársaság a 80-as évek folyamán végig vezetett az öngyilkosságok arányában, mindössze annyi változott, hogy 1990-re Észtország vette át az első helyet. Ezek az adatok, a térségre jellemző, rendkívül alacsony születési arányokkal együtt szintén arra engednek következtetni, hogy a Baltikumban a lakosság jelentős része nem érezte kielégítőnek az adott életkörülményeket és perspektívákat.

A Szovjetunió viszonylatában azonban az Észt és a Lett SZSZK kétségtelenül igen jó életszínvonalat kínált az ott élőknek. A jobb lehetőségek ígérete önmagában is elég lehetett a köztársaságokba való bevándorlás ösztönzésére. Ilyen módon a fent látott mértékű migrációhoz elvileg nem volt szükség szándékolt, szervezett betelepítésre. Hozzá kell tenni azt is, hogy a migráció hatása részben azért is volt ilyen észrevehető ezekben a köztársaságokban, mert nagyon kicsi, köztársaságonként 1–2 milliós helyi lakosságról beszélünk, amely az egész Szovjetunió népességéhez mérten nagyon kevés. Mindezek arra utalnak, hogy a balti köztársaságokban lezajló változások a lakosság etnikai összetételében lehettek többé-kevésbé spontán folyamatok következményei. Ugyanakkor, mint láttuk, az OSZFSZK-ban igenis szorgalmazták a munkaerő áttelepülését a Baltikumba, legalábbis bátorították az embereket arra, hogy a balti köztársaságokban vállaljanak munkát.

A szovjet nemzetiségi politika és a nyelvkérdés

Az konfliktusok egyik fő forrása a nyelvkérdés volt. Az orosz volt az állami ügyintézés, a katonaság nyelve, és fontos szerepet játszott az oktatásban is.⁵¹ Az orosz nyelv hivatalosan nem volt államnyelv, csupán közvetítő nyelv a nemzetiségek közötti kommunikációhoz, ám minden hivatalos intézményben ezt használták. Ily módon az orosz nyelv használata fontos része volt a szocializációnak.⁵² Az „olvadás” időszakában a nemzeti nyelv-

50 *Народное хозяйство в СССР в 1990 г.*, 93.

51 *Зубов, История России. XX век.*

52 *DAINA BLEIERE*, “The Sovietisation of Latvia in the Context of the Baltic States”, in *Latvia and Latvians 2* (Riga: Latvian Academy of Sciences, 2018), 597.

vek is nagyobb teret kaptak, a 70-es évekre azonban újra háttérbe szorultak. A 70-80-as években a lett nyelv helyett a nagyvárosokban a hétköznapi életben is (boltokban, tömegközlekedésben és a munkahelyeken) egyre többen az oroszot használták.⁵³ A nyelvhasználat kérdése kulcsszerepet játszott a balti nemzeti öntudatban. A balti lakosság jelentős részében benne élt a tudat, hogy az anyanyelvük, amely nemzeti identitásuk egyik legfontosabb eleme, veszélyben van, és ez a gondolat nagyban kihatott az oroszokhoz és az orosz nyelvhez való viszonyukra. A balti historiográfiában egyenesen erőltetett ruszifikációként értékelik az orosz nyelv szerepének növelését, amellyel Moszkva tudatosan igyekezett csökkenteni a balti nyelvek jelentőségét, kiszorítva a helyi nyelveket a hétköznapi használatból.⁵⁴ Akármilyen volt a szovjet vezetés célja, az orosz nyelv a balti köztársaságokban is tagadhatatlanul az élet egyre több területén háttérbe szorította a helyi nyelveket.

1970-ben a litvánok 39,5%-a, a lettek 45, 2%-a, az észteknek pedig 29%-a állította magáról, hogy jól tud oroszul.⁵⁵ Ez az arány 1989-re még csökkent is a litvánoknál (38%),⁵⁶ ám még így is magasabb volt, mint a jóval nagyobb oroszajkú lakossággal rendelkező Észtországbán. Figyelembe véve továbbá, hogy az orosz nyelv az élet számos területén szükséges volt vagy előnyt jelentett, és hogy az iskolákban kötelező volt az orosz nyelv tanulása, ezek az arányok meglepően alacsonyak. Az orosz nyelv elsajátítása minden köztársaságban önként zajló folyamat volt, hiszen annak ismerete nélkül nem volt lehetőség társadalmi felemelkedésre és karrierépítésre.⁵⁷ Orosz nyelvtudás nélkül csupán presztízs nélküli munkakörökben lehetett elhelyezkedni. Az egyik lehetséges magyarázat az alacsony arányú orosz nyelvtudásra, hogy a válaszadók egy része szándékosan letagadta ezt a tudását. A másik lehetőség, hogy sokan nem voltak hajlandók az orosz nyelvű kommunikáció legszükségesebb elemeinél többet megtanulni. Ugyanakkor a tendencia ismét arra enged következtetni, hogy Moszkva törekedett a nemzetiségek nyelvi és identitásbeli eloroszosítására, ám komolyabb, radikálisabb lépésre nem volt szüksége, hiszen az idő nekik dolgozott.

53 BLEIERE, "The Sovietisation of Latvia in the Context of the Baltic States", 597.

54 ANDREJS MEŽMALIS, "A Historical Background (1939–1991)", in *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States Social, Economic and Environmental Losses. International conference materials*, ed. AIJA ABENE, JURIS PRIKULIS (Riga: Ldt, 2017), 21.

55 *Итоги всесоюзной переписи населения 1970 года СССР. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов* (Москва: Статистика, 1973).

56 *Народное хозяйство в СССР в 1990 г.*, 77.

57 ЗУБОВ, *История России. XX век*.

A balti és az orosz lakosság viszonya a szovjet korszakban

A feszültségek ellenére a hivatalos adatok alapján a balti országokban a helyi tituláris nemzetek és a bevándorolt lakosság között volt kapcsolat. Erre utal a vegyes házasságok aránya ezekben a köztársaságokban. A Lett SZSZK-ban ez az arány különösen magas: a hivatalos kimutatások alapján a szovjet korszak folyamán a Lett SZSZK-ban volt a legalacsonyabb az egy nemzetiségű családok aránya a Szovjetunióban (75,8%).⁵⁸

1989-ben Lettorszáiban a nős lett férfiak 18,4%-a és a férjezett lett nők 19,6%-a, vagyis lényegében minden ötödik, etnikailag vegyes házasságban élt.⁵⁹ Ugyanez az arány a köztársaság orosz lakosságánál 37%. Ez persze nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Lettorszáiban ugyanebben az évben a lettek aránya mindössze 52% volt a köztársaságon belül. Litvániában és Észtországban ennél alacsonyabb volt a vegyes házasságok aránya. Az észtek esetében 8% körül volt, az észtországi oroszok esetében 24,3%, illetve 27,3%. Ez is arra utal, hogy az észtországi oroszok sokkal inkább elszigetelődve éltek a helyiektől, mint a lettországi oroszok. Összehasonlításképpen Ukrajnában 32%, Belorussziában 37-38% volt a vegyes házasságban élő férfiak és nők aránya 1989-ben⁶⁰, tehát lényegesen magasabb, mint a balti köztársaságokban. Mindenesetre az adatok azt jelzik, hogy az eltérő etnikai csoportok között a balti köztársaságokban igenis volt átjárás. Másrészt azt is, hogy a balti köztársaságokban élő oroszok mindenhol jelentősen nagyobb arányban éltek etnikailag vegyes házasságban, mint a helyi etnikumok képviselői. Ennek egy lehetséges oka, hogy jellemzően a balti lakosok inkább viszonyultak negatívan a betelepült oroszokhoz, mint fordítva. A felmérések szerint az ilyen vegyes házasságokból származó gyermekek többsége baltinak vallotta magát.⁶¹ Tehát összességében mégis volt valamilyen mértékű integráció. A nyelvileg vegyes családoknak körülbelül a felében a helyi nemzetiségi nyelvet használták egymás között. A legnagyobb mértékben a lettek hagyták el anyanyelvüket az orosz javára ilyen esetekben.⁶² Ez egybecseng a többi felmérés adataival, amelyek mind arra engednek következtetni, hogy a három balti köztársaság közül Lettorszáiban volt a legnagyobb az orosz nyelv hatása, illetve a helyi és a betelepülő etnikumok keveredése.

58 *Динамика населения СССР 1960–1980 гг.*, 92.

59 *Народное хозяйство в СССР в 1990 г.*, 84–85.

60 *Народное хозяйство в СССР в 1990 г.*, 84.

61 RAUCH, MISIUNAS, TAAGEPERA, *A balti államok története*, 334.

62 TAAGEPERA, "Who Assimilates Whom?—The World and the Baltic Region", 274–275.

Taagepera adatai szerint 1979-ben a lettországi oroszok 19%-a beszélt a köztársasági nyelvet.⁶³ Az orosz anyanyelvűek messze a legnagyobb arányban (35%) Litvániában sajátították el a helyi nyelvet. Ezzel szemben az észtországi oroszoknak csupán elenyésző hányada, mindössze 1,2%-a beszélt észtil, és ez az arány nem változott az előző, 1970-es felmérés óta. Eközben (az egész Szovjetunióban egyedülként) Észtországban még csökkent is az oroszul tudók amúgy is alacsony százaléka 27,6%-ról 23%-ra ezalatt az idő alatt. Ezek az adatok kifejezetten rossz viszonyt sugallnak az észtek és az észtországi oroszok között, mint ahogy arra is következtetni engednek, hogy Litvániában valamiért (talán azért, mert nemzeti létük fenyegetettségének érzése nem volt olyan erős) sokkal kevésbé volt konfliktusos a viszony az oroszok és a helyi lakosság között. Taagepera, nem tartva megalapozottnak a lett nyelv fennmaradásával kapcsolatos aggodalmakat, az adatokból azt a következtetést vonta le, hogy a balti és az orosz lakosság között egyik irányban sem tapasztalható jelentős asszimiláció, hiszen 20 év alatt a népességnek csak egy nagyon kis százaléka hagyta el korábbi anyanyelvét.⁶⁴

ÖSSZEZÉS

Az oroszajkú lakosság nagyarányú betelepülése a balti köztársaságokban rövid idő alatt megváltoztatta a helyi nemzetiségi arányokat. Észtországban és Lettországból néhány évtized alatt jelentősen lecsökkent az észtil, illetve lett nemzetiségűek aránya. A betelepülők nagyrésze nem asszimilálódott a helyi viszonyokhoz és az évtizedek során sem sajátította el a helyi nyelvet. Emiatt a balti köztársaságokban a helyi lakosok is kénytelenek voltak egyre több esetben az orosz nyelvet használni, miközben saját anyanyelvük egyre jobban kiszorult az élet különböző színtereiről. Nem meglepő, hogy az évtizedek során az észtek és a lettek egyre inkább saját nyelvük, sőt, nemzetük kihalását vízionálták. A kevésbé iparosodott Litvániában ettől eltérő folyamatok zajlottak, itt az orosz lakosság végig 10% alatt maradt.

A balti historiográfia álláspontja, hogy a szovjet korszakban Moszkva tömeges áttelepítéssel akarta eloroszosítani a balti köztársaságokat. Noha az orosz lakosság szervezett, módszeres áttelepítéséről nem beszél-

63 TAAGEPERA, "Who Assimilates Whom?—The World and the Baltic Region", 276–278.

64 TAAGEPERA, "Who Assimilates Whom?—The World and the Baltic Region", 276–278.

hetünk, a szovjet vezetés kétségtelenül szorgalmazta és támogatta a más köztársaságokból történő betelepülést a balti köztársaságokba. Moszkva elsődleges célja olyan, a Szovjetunióban szocializálódott népesség megjelenése lehetett, amely számára megbízhatóbb, lojálisabb a rendszerhez, mint a helyi lakosság, mert magával hozza a szovjet (orosz) mentalitást. Azzal is számolhattak, hogy a betelepült oroszajkú réteg markáns jelenléte a helyi lakosságot is a szovjet viszonyokhoz való alkalmazkodásra kényszeríti, ami hozzájárul a térség integrációjához a Szovjetunióba. Tekintve az etnikai arányok megváltozásának további társadalmi következményeit, ez a törekvés sikeresnek mondható. A migráció alapvető forrása (a megbízható káderek áthelyezése mellett) a munkaerő beáramlása volt, melyet az iparosítással fellépő munkaerőhiány tett indokolttá, elsősorban Észtországban és Lettországban. A bevándorlást tovább ösztönözte a magasabb életszínvonal, amely szovjet viszonylatban a balti köztársaságokat köztudottan jellemezte. Bár az etnikailag vegyes házasságok aránya alapján volt érintkezés a különböző nemzetiségek között, ennek ellenére Lettországban, és különösen Észtországban a helyiek és az oroszok között mindvégig megmaradt a feszült viszony. Ez a viszony újabb konfliktusokhoz és problémákhoz vezetett az 1991-es függetlenedés után. Litvániában, ahová kisebb mértékű volt a betelepülés, jóval konfliktusmentesebb volt a helyiek és a betelepült oroszajkúak kapcsolata. A szovjet múlt emléke azonban ma is kihat a balti országok és Oroszország viszonyára.

References

- MÓNIKA AMBRUS, „Lettország – Állampolgárnak lenni vagy nem (-állampolgárnak) lenni?” [Latvia – To Be a Citizen or Not to Be (- a Citizen)?], *Themis*, no. 12 (2004): 5–11.
- EPP ANNUS, “The Problem of Soviet Colonialism in the Baltics”, *Journal of Baltic Studies* 43, no. 1 (2012): 21–45. <https://doi.org/10.1080/01629778.2011.628551>
- ARVYDAS ANUŠAUSKAS (ed.) *Lithuania in 1940–1991: The History of Occupied Lithuania* (Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015).
- DAINA BLEIERE, “The Sovietisation of Latvia in the Context of the Baltic States”, in *Latvia and Latvians 2* (Riga: Latvian Academy of Sciences, 2018), 593–629.
- Dinamika naceleniia SSSR 1960–1980 gg. Finansy i statistika, ezhegodnik* [Dynamics of the Population of the USSR 1960–1980: Finance and Statistics, Yearbook] (Moskva: Finansy i statistika, 1985).
- GÁBOR GYÓNI, *A történelmi Oroszország népei. Adattár*. [The Peoples of Historical Russia: A Database] (Budapest: Russica Pannonicana, 2011).
- Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda SSSR. Tom IV. Natsional'nyi sostav naseleniia SSSR, soiuznykh i avtonomnykh respublik, kraev, oblasti i natsional'nykh okrugov* [Results of the All-Union Population Census of 1970 of the USSR. Volume IV. The National Composition

of the Population of the USSR, Union and Autonomous Republics, Territories, Regions, and National Districts] (Moskva: Statistika, 1973).

KALEV KUKK, "Economic Damage Caused by the Soviet Occupation to the National Economy of Estonia", in *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States: Social, Economic and Environmental Losses. International Conference Materials*, ed. AIJA ABENE, JURIS PRIKULIS (Rīga: Ldt, 2017), 31–35.

JAMES KURTH, "The Baltics: Between Russia and the West", *Current History* 98 no. 630 (1999): 334. <https://doi.org/10.1525/curh.1999.98.630.334>

GÁBOR LAGZI, „Többség és kisebbség a Baltikumban (1989-1991)” [Majority and Minority in the Baltics (1989-1991)], in *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*, szerk. TAMÁS KRAUSZ– MIKLÓS MITROVITS– CSABA ZAHORÁN (Budapest: L’Harmattan-ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010), 174–192.

Latvijas Oficiālā statistika [Official statistics of Latvia] <https://data.stat.gov.lv/pxweb/en/> (Accessed April 2, 2022).

Lietuvos tautinių mažumų švietimo būklės analizė [Analysis of the State of Education of Lithuanian National Minorities] <http://www.nmva.smm.lt/wp-content/uploads/2019/02/Lietuvos-tautini%C5%B3-ma%C5%BEum%C5%B3-%C5%A1vietimo-b%C5%ABkl%C4%97s-analiz%C4%97-2018-m.1.pdf> (Accessed April 2, 2022).

ANDREJS MEŽMALIS, "A Historical Background (1939–1991)", in *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States: Social, Economic and Environmental Losses. International conference materials*, ed. AIJA ABENE, JURIS PRIKULIS (Rīga: Ldt, 2017), 9–21.

Narodnoe khoziaistvo v SSSR v 1990 g. Statisticheskii ezhegodnik [National Economy in the USSR in 1990. Statistical Yearbook] (Moskva: Finansy i statistika, 1991).

JURIS PRIKULIS, "Latvian Industry – 1940–1960: Excessive Expansion and Increasing Regional Disparity in the USSR", in *Damage Caused by the Soviet Union in the Baltic States: Social, Economic and Environmental Losses. International conference materials*, ed. AIJA ABENE, JURIS PRIKULIS (Rīga: Ldt, 2017), 51–58.

GEORG VON RAUCH, ROMUALD J. MISIUNAS, REIN TAAGEPERA (szerk.), *A balti államok története* [A History of the Baltic States] (Budapest: Osiris–Századvég, 1994).

TOIVO U. RAUN, *Észtország története* [A History of Estonia] (Debrecen: Csokonai, 2001).

HAIN REBAS, "“Baltic regionalism”?", *Journal of Baltic Studies* 19, no. 2 (1988): 101–116. <https://doi.org/10.1080/016297788000000021>

JURIS RIEKSTIŅŠ, *Padomju impērijas koloniālā politika un Latvijas kolonizācija 1940–1990* [The Colonial Policy of the Soviet Empire and the Colonization of Latvia 1940–1990] (Rīga: Tieslietu ministrija, 2015).

Statistics Estonia: Statistical Database. Population – Population Figure and Composition – RV021: Population by Sex, Age, and Group, 1 January <http://andmebaas.stat.ee/Index.aspx?DataSetCode=RV021> (Accessed April 2, 2022).

REIN TAAGEPERA, "Ethnic Relations in Estonia, 1991", *Journal of Baltic Studies* 23, no. 2 (1992): 121–132. <https://doi.org/10.1080/01629779100000351>

REIN TAAGEPERA, "Who Assimilates Whom? –The World and the Baltic Region", *Journal of Baltic Studies* 18, no. 3 (1987), 269–282. <https://doi.org/10.1080/01629778700000121>

E. Iu. ZUBKOVA, *Pribaltika i Kremľ* [The Baltics and the Kremlin] (Moskva: Avtonomnaia ne-kommercheskaia organizatsiia Izdatel’stvo Politicheskaia entsiklopediia, 2008).

A. B. ZUBOV, *Istoriia Rossii. XX vek. Degradatsiia totalitarnogo gosudarstva i dvizhenie k novoi Rossii (1953–2008)* [A History of Russia. 20th Century. The Degradation of the Totalitarian State and the Move Towards a New Russia (1953–2008)], Vol. 3. (Moskva: Litres, 2017).